

AMBRÓZY GÁBOR

AZ ANTIJOZEFINISTA BATTHYÁNYAK

BATTHYÁNY JÓZSEF ÉS BATTHYÁNY TIVADAR RÖPIRATAI AZ 1780-AS ÉVEK POLITIKAI IRODALMÁNAK TÜKRÉBEN

II. József (1780–1790) 1781. június 11-én kelt cenzúrarendelete alapvonásaiban változtatta meg az évtized politikai diskurzusát, tágabb teret engedve a kritikai hangoknak, még ha azok rendszere működésére irányultak is. Jelen dolgozat a jozefinus-rendszert támadó iratok három aspektusát igyekszik kiemelni: az egyházpolitikára, az alkotmányos rend visszaállítására és a gazdaságfejlesztésre összpontosító kritikák egy-egy szeletét mutatja be a történetírásunk által méltánytalanul mellőzött szerzők röpiratainak, javaslatainak vizsgálatával, különös figyelmet szentelve Batthyány József (1727–1799) hercegprímás és testvéröccse, Batthyány Tivadar (1729–1812) kamarai, majd kancelláriai tanácsos, vállalkozó röpiratainak.¹ A fókuszba helyezett szerzőkön túl csak érintőlegesen foglalkozunk a korszak közigazgatásában prominens szerepet betöltő hivatalnokok által döntéselőkészítés céljából, illetve belső használatra készült elaborátumok, feljegyzések bemutatásával. Az 1790-es uralkodóváltás idején a köznyilvánosság különböző fórumain megszólalók névsora hosszú, azonban Batthyány József hercegprímás környezetében formálódni látszott egy nemesi konzervatív csoportosulás, akik a már-már forradalmi hangulatba kerülő köznemességgel szemben a megfontolt reformok mellett foglaltak állást. Széchényi Ferenc (1754–1820) a kiábrándult jozefinista, volt királyi biztos, valamint Forgách Miklós (1731–1795) a nyíltan antijozefinista és posztjáról lemondott Nyitra megyei főispán azonosíthatóan egy a primással kapcsolatot ápoló, szűkebb körnek tekinthető. Ehhez a közvéleményt formálni képes körhöz kapcsolódott javaslataival Hajnóczy József (1750–1795) a később kivégzett jakobinus ügyvéd, akit az 1780-as évek folyamán Széchényi és Forgách titkáráként alkalmazott, valamint Szapáry János (1757–1815) fiumei kormányzó és családi, baráti kapcsolatai révén, Batthyány Tivadar.²

¹ Batthyány József: *Unterthänige Vorstellung des Cardinals Batthyan, Primas von Ungarn an den Kaiser Joseph II. in Betreff die kirchlich, politischen Verordnungen über die Ordensgemeinden und andere Gegenstände*, Rom 1782. MTAK Magyar Pol.O.148. és Batthyány Tivadar: *Widerlegung des falsch genannten unpartheiischen Worts an die Bürger von Ungarn zur Beherzigung vor des Krönung ihres Königs*, kiadási hely nélkül, 1790. MTAK Magyar Tört.O.586.

² A megadott évszámok a szóban forgó személy születési és halálozási dátumait jelölik, uralkodók esetén az uralkodásuk, pápák esetén pontifikátusuk idejét jelzik.

A cenzúrarendelet kiadást követően a közbeszédben, még ha szűk mederben is, de szabadabb út nyílt a kormányzat működést érintő kritikai hangoknak, mint jellemző volt ez Mária Terézia (1740–1780), II. Lipót (1792–1792) és I. Ferenc (1792–1835) uralkodása idején.³ Azonban ekkortól nem a mai értelemben vett polgári szólásszabadság korszaka érkezett el, csupán egy állami érdekeket előtérbe helyező, a vallási kérdéseket és a rendi berendezkedést szabadabban vitató légkör vált uralkodóvá. Azon túl, hogy a központi kormányzat politikai hasznát remélt a felvilágosodás egyház és arisztokrácia ellenes eszméinek a közbeszédbe való kontrolált becsatornázásából és e két rendi formáció politikai befolyásának erodálása volt a fő szempont a rendelet kiadásával, az intézkedés deklarált célkitűzései közt volt a nyomtatásban megjelent anyagok egységes szemléletű revíziója is, hiszen a birodalom országai között eddig jelentős eltérés mutatkozott a cenzorok szigorúságát illetően. Továbbá a felvilágosodás eszméivel egybehangzóan az irodalom műveltségemelő aspektusait kívánta érvényre juttatni.⁴

Történeti irodalmunkban több eltérő értékeléssel találkozhatunk a cenzúrarendelet szabadelvűségét illetően. H. Balázs Éva a „legszebb eredménynek” tartja, Ballagi Géza „József érdemkoronájának legfényesebb gyöngyeként” aposztrofálja és a rendszer liberalizmusát emeli ki, amely olykor saját maga ellen fordul. Kókay György a jozefinus rendszer sajtószabadsági viszonyait béklyószerűnek tekinti a nemzetközi viszonyokhoz képest, főként, ami a nyolcvanas évek második felét illeti.⁵ Kosáry Domokos a korszak felvilágosult abszolutisztikus vonásait kiemelve egyfajta óvatosságra és differenciált megközelítésre int a rendelet értékelésekor, hiszen látható, hogy a nyolcvanas évek politikai köznyilvánossága valóban lökésszerű lendületet kapott, melyre a későbbi évek közviszonyait érintő viták épültek.⁶ Itt kezdtek el formát öltetni a főbb közpolitikai törésvonalak, ekkortól számíthatjuk a tudományos jellegű közjogi irodalom megszületését, sőt a nemzetgazdasági

³ Az ide tartozó rendeleteket 1781–1783 között különféle nyomtatott sajtótermékekre és a bevezetés területi illetékességére az országrészekre vonatkozóan lásd: Josef Kropatschek: *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph II für die k.k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze ... vom Jahre 1780 bis 1784*, 3. Abteilung, 1. Band, Wien, J. G. Moesle 1785–1790. 517–550. https://alex.onb.ac.at/tab_hvb.htm (Letöltés: 2021. június 7.)

⁴ Kropatschek: *Handbuch aller unter der Regierung*, 517.

⁵ H. Balázs Éva: *Magyarország története 1526–1790*, Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 1962, 562; Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Budapest, Dialóg Campus, 2016, az 1888-as kiadás reprint változata, 105; Kókay György: *A magyar hírlap és folyóiratirodalom kezdetei, 1780–1795*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, 45.

⁶ Kosáry Domokos: *A művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, 524–529.

irodalom is kibontakozóban van.⁷ Megjelentek az időszaki sajtó első lapjai, 1780-ban indult el Pozsonyban a *Magyar Hirmondó*, 1786-ban a megjelent a *Magyar Kurír* első száma, 1788-ban pedig kijött az első *Magyar Mercurius* is. Ezeket immár magyar nyelven lehetett olvasni, és az eddigi referáló stílustól eltérően egyre inkább a saját álláspontot kialakító írások láttak napvilágot bennük. Új fordítások készültek, valamelyest fellendült a nyomdászat és az anyanyelvű irodalom, továbbá a cenzúra és sajtórendelet élénkítő hatással volt általánosan véve az irodalomra. Bécsben szintén egyre több időszaki sajtótermék, röplap látott napvilágot, és úgy elszaporodtak a 10 krajcárért kapható, a lehető legváltozatosabb témákkal foglalkozó füzetméretű irományok, hogy azokat felülbélyegzéssel meg kellett adóztatni.⁸ Ugyanakkor, ahogy azt bevezetőnk elején kiemeltünk, fontos látni azt a viszonylagosságot, ami 1780-as évek nyilvánosságát jellemzi, az 1780-as évtized szinte beékelődik a korábbi egyházi ellenőrzésű cenzúra és a későbbi, I. Ferenc idején egyre merevebb állami ellenőrzés alatt tevékenykedő könyvvizsgáló-főbizottság (*Bücher-Zensur-Hauptkommision*) időszaka közé.

Fontos eleme volt a józsefi rendeletnek a 3. pont, amely kimondta: „A kritikák, ha azok nem gyalázkodások, érjenek azok bárkit is az uralkodótól a legalsókig – kiváltképp, ha azon a szerző neve nyomtatásban szerepel, amivel a mű valódiságáért jótáll – nem tilthatók be, mert minden igazságszerető emberben örömet kell, hogy keltsen, ha az igazság ezen a módon eljut hozzá.”⁹ Ez a hangütés természetesen serkentette a kritikus hangvételű iratok megjelenését, melyek egyrészt II. József vallásügyi intézkedéseit vették célba, mint például Batthyány József *Unterthänige Vorstellung* címen kiadott röpirata.

BATTHYÁNY JÓZSEF HERCEGPRÍMÁS POLITIKAI SZEREPEI AZ 1780-AS ÉVEKBEN: AZ *UNTERTHÄNIGE VORSTELLUNG*... CÍMŰ RÖPIRAT

Batthyány József, Magyarország hercegprímása, 1778-tól bíboros, a józsefi egyházpolitika egyik fő kritikusa volt.¹⁰ Lévéen, hogy apja volt az utolsó nemzeti nádor, akinek halála után e

⁷ Ballagi: *A politikai irodalom*, 517, Marczali Henrik: Alkotmánytervezetek 1790-ből, *Budapesti Szemle*, 125. kötet, 1906, 349–351. szám, 395–396.

⁸ A szerzőiket „tíz Krajcáros íróknak” nevezték, akiknek a tábora cipészinasoktól a legkülönbélebb polgári foglalkozású mesterekig terjedt. Ballagi: *A politikai irodalom*, 134.

⁹ Kritiken es nur seine Schmachschriften sind, sie mögen nun treffen, wen sie wollen, vom Landesfürsten an bis Untersten, sollen, besonders wenn der Verfasser seinen (sic) Name dazu drucken läßt und sich also für Wahrheit der Sache dadurch als Bürge darstellt, nicht verbotten werden, da es jedem Wahrheitliebenden eine Freude sein muß, wenn ihm selbe auch in diesem Wege zukommt. Kropatshek: *Handbuch*, 518–519.

¹⁰ Egy 1779-ben kelt neki címzett levélben az alábbi címzés olvasható: A Son Altesse Eminenetissime Monsieur Joseph de Batthyán Cardinal du Sacré Collège, Prince du Saint Empire, Primas d’Hongrie, Arch-Evêque de Gran, Chevalier de l’Ordre de St. Etienne grand Croix, Conseiller d’Etat Intime Actuel de leur M.M. II. & Roy

rendi méltóság betöltetlenül maradt, a hercegprímás lett közjogi értelemben a legbefolyásosabb magyar főrend.¹¹ Batthyány József a pápának és az uralkodónak is hűséggel tartozó főpap és főnemes volt, továbbá az egyik legnagyobb birtokokkomplexummal rendelkező magyar mágnáscsalád tagja. Az adott politikai körülmények között számos esetben került olyan helyzetbe, hogy a hivatalából és társadalmi rangjából fakadó ellentéteket összhangba kellett hoznia. Nem csupán II. József vallásügyi rendeletei, de a bevezetni tervezett földadó is olyan rendelkezés volt, mely érdekeivel szemben állt.¹² A vallásügyi rendeletek megjelenését követően a katolikus egyházért kiálló, az uralkodó intézkedéseinek ellenszegülő főpap kerekedett felül benne: az 1782-ben *Unterthänige Vorstellung* címen kiadott, számos nyelvre lefordított röpirata II. József egyházpolitikáját kritizálta.¹³ Batthyány röpiratának címettje az uralkodó, azonban, mint minden ilyen irat a köznyilvánosságnak szólt, és célja a szélesebb katolikus érzelmi közvélemény figyelmének felhívása a császár visszaszár rendeleteire. A 62 oldalas, kisméretű füzet 1782-ben jelent meg; valamikor VI. Piusz (1775–1799) fordított Canossa-járása és a *Bulla in Coena* és a *Bulla unigenitus* pápai bullákról szóló józsefi rendeletek kiadását követően. A *Bulla in Coenával*, a pápának fenntartott egyházi kiközösítések jegyzékével foglalkozó józsefi rendelet kimondta, hogy meg kell semmisíteni minden érseki dekrétumot, intelmet és rendszabályt, melyek indexre kerültek ideértve az említett bullát is.¹⁴ Az *Unigenitusra* vonatkozólag, mely pápai dekrétum elsősorban a janzenizmus hittételei ellen született, s melyre úgyszintén tiltást mondtak ki, még a betiltás tényéről szóló vitákra, sőt Cornelius Jansen (1585–1638) teológus nevének leírására is prohibíció vonatkozott.¹⁵

A Batthyány-féle röpirat szövegében keverednek az eddig fennálló állam-egyház viszonyt szabályozó egyházi jogi passzusok bibliai idézetekkel, és hosszas okfejtésekkel, melyek a spirituális és világi lét egymásrautaltságát, valamint az állami szféra és az egyház paritását

Apostolique. MNL OL P 1314 Nr. 66.657. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Kisbér 1779. augusztus 27.

¹¹ Részletes életrajzhoz lásd: Meszlényi Antal: *A magyar hercegprímások arcképsorozata*, Budapest, Szent István Társulat, 1970, Polster, Gert: *Von Soldaten, Prälaten, und Magnaten*, Diplomarbeit, Wien, 1998, 64–102, Beke Margit: Mozaikok Batthyány József németújvári gróf, esztergomi érsek életéből, *Teológia*, LIV. évfolyam, 2020. 1-2. szám, 1–11.

¹² Testvére, Tivadar, aki az Udvari Kancellárián töltött be tanácsosi pozíciót, egy 1783-ban kelt levelében figyelmezteti az általános adózást érintő rendeletek előkészületeiről. MNL OL P 1314 Nr. 66.666. Batthyány Tivadar Batthyány Józsefnek, Bécs, 1783. december 11.

¹³ Batthyány: *Unterthänige Vorstellung* 3–4.

¹⁴ Auch alle erzbischöfliche Decreta, Monita, und Regulae, welche den Index prohibitorum vorgesetzt sind, und auf die Bulla in coena Domini beziehen, sollen vertilgt werden. (1782. március 11.) Kropatschek: *Handbuch aller unter der Regierung*, 546.

¹⁵ Es wird allenthalben auf das schärfste verboten über die Kondemnation der Bulla unigenitus pro & contra zu disputieren und die theologischen Schuller sollen blos den begriff und den nothingen Unterricht davon erhalten. (1782. április 18). U.o. 509.

hangsúlyozzák. A mű érvelése retorikailag jól felépített, világos, stílusa határozott, de mértéktartó, és minthogy Batthyány e műve publikálása előtt levélben kikérte püspökeinek véleményét, az iratot tekinthetjük a püspöki kar hivatalos álláspontjának.¹⁶ A röpirat bizonyára sok példányban keringett a korszakban, erre utal az is, hogy ma is több példány elérhető honi közgyűjteményekben.¹⁷ 1782-ben német és latin nyelven jelent meg, de tudomásunk szerint létezik korabeli, olasz, francia, angol fordítása.¹⁸ Magával a szöveggel Ballagi Géza, foglalkozott egy rövid ismertetés erejéig 1888-as, politikai irodalmunkkal foglalkozó művében.¹⁹

Az *Unterthänige Vorstellung* alapállítása, hogy az uralkodó megsértve számos korábbi törvényt túllépett azokon a törvényi kereteken, melyek az egyház és az állam hatalmi paritását biztosították. Az irat élesen kritizálja a szerzetesrendek külföldi kapcsolattartására és azok felosztatására vonatkozó reskripciót. Batthyány az előterjesztés bevezetőjében kifejti, hogy lelkiismereti okokra hivatkozva nem hirdette ki eddig II. József vallásügyi rendeleteit, és nem fogja ezt megtenni később sem.²⁰ Kitér a rendeletek sérelmesnek tartott pontjaira: a szerzetesrendek külföldi kapcsolatainak betiltására, azok világi püspökségek alá való betagolására és a külföldi rendfőnököknek (*generalis*) való engedelmesség megtagadására. Vádolja a kormányzatban ülő tanácsosokat, hogy félrevezetik az uralkodót, azt állítva, hogy az idejüket csupán az istentiszteletnek szentelő rendek nem szolgálják a közjót, és hozzáteszi, hogy e szerzetesrendek reguláinak, életformájának és hitéleti gyakorlatainak reformja nem az uralkodó, hanem az apátok, a rendfőnökök és a zsinat dolga.²¹

További sarkalatos pont a tetszvényjog ügye (*placetum regium*), hiszen az uralkodó rendeletben nyilvánította ki azon jogát, hogy a számára nem tetsző pápai bullákat tilos kihirdetni.²² Batthyány kifogása, hogy a rendelkezés nem veszi figyelembe az egyház és az állam közötti paritás elvét. Álláspontja szerint, ha feltesszük, hogy az egyházi hatalom is

¹⁶ Marczali: *Magyarország története II. József korában*, 2. kötet, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1884, 62.

¹⁷ A röpirat többek között megtalálható: az OSZK Törzsgyűjteményében, az MTA Könyvtárának M.Pol.O.1481, M.Tört.O.693, Misc.O.28.(8.), Polit.O.198, jelzet alatt. A MTAK online könyvtári katalógusa egy helyen tévesen Batthyány Ignácnak tulajdonítja a szerzőséget.

¹⁸ Bahlcke, Joachim: *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie, von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686-1790)*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag 2005. 327.

¹⁹ Ballagi: *A politikai irodalom*, 139–142.

²⁰ Batthyány: *Unterthänige Vorstellung*, 3–4.

²¹ Batthyány: *Unterthänige Vorstellung*, 20–21.

²² E tekintetben II. József nem volt úttörő: már anyja is erőlesen fellépett a pápai székekkel szemben és hathatósan érvényesítette tetszvényjogát. Mária Terézia megkövetelte, hogy az excommunicatiókat jelentsék be neki, és 1779-ben eltiltott minden egyházi büntetést, ha azt állami szerv nem hagyja jóvá. Marczali: *Magyarország története*, 55.

valódi hatalom, amelyet egyetlen katolikus sem vitathat, akkor ahhoz korlátlan törvényhozási jog is kapcsolódik, mely törvényeket minden katolikus embernek be kell tartania. A lelki életet befolyásoló rendelkezések uralkodói jóváhagyását csak olyan esetben lehet szükségesnek tekinteni, amikor a rendelet teljesíthetősége kizárólag a királyi hatalom által történhet meg. Egyéb esetekben a világi hatalom nem avatkozhat be az egyházi törvényhozásba.²³ Lévé, hogy a prímás az egyház jog kiemelkedő tudósa volt, tisztában volt azokkal a törvényhelyekkel, melyek garanciákat nyújtottak az egyház – jelen esetben a katolikus egyház – intézményeinek védelmében.²⁴ Hiába hivatkozott azonban Szent Ambrusra, aki szerint a „jó császár nem az egyház fölött, hanem az egyházban van”, és hiába citálta Szent László, I. Mátyás és a Tridenti zsinat rendelkezéseit a szerzetesrendek védelmében, szavai nem érték célt.²⁵

Batthyány bíboros előterjesztésében védelmébe veszi a *Unigenitus* és a nagycsütörtöki bullákat (*bulla in Coena Domini*), melyeket a józsefi cenzúra eltiltott.²⁶ Az előbbi védelmében, mely a hitben való tévelygés ellen – főként a janzenizmus és quesnelizmus térnyerése elleni küzdelemben – 1713-ban látott napvilágot, kijelenti: „Mennyire igaz tehát az államismereti (*Staatskener*) alapelv, miszerint egy állam nem létezhet nyugodt alkotmányban, hacsak a népet nem egyesíti egy bizonyos vallás; a közösség állapota annál boldogabb, minél homogénebb a vallása.”²⁷ A másik pápai rendelkezés, a nagycsütörtöki bulla (*bulla in Coena Domini*) a pápai hatalom, az egyházi kiváltságok összefoglalója és kiközösítés feltételeit fekteti le. Ennek a bullának a II. pontja azokat a szakadárokat fenyegeti kiközösítéssel, akik a Római Szentszéktől megtagadják az engedelmisséget, a IX. pont pedig az egyházi jövedelmek lefoglalását bünteti ekképp.²⁸ Batthyány felhívja az uralkodó figyelmét, hogy nem tud egyházi rendeleteket eltörölni, és hogy mivel a nagycsütörtöki bullát XIV. Kelemen (1769–1774) 1770 óta nem hirdeti ki, ezért magyarországi egyházmegyékben sem szokás ezt a rendeletet azóta felemlíteni.²⁹ Mindenesetre, ha az uralkodó tetszvényjogát elismerjük, akkor a Rómában kelt rendeletek közül éppen ez az utóbbi az, amelyik ellen az uralkodónak fel kellett lépnie, a saját felügyeleti joga megőrzése szempontjából.

²³ Batthyány: *Unterthänige Vorstellung*, 24–25.

²⁴ 1750-ben tette le az egyházi jogi vizsgáit, ezután pedig további tanulmányokat folytatott a Nagyszombaton a *Seminarium Rubrorumban*. MNL OL P 1314 Nr. 59.892 Batthyány József levele Batthyány (III.) Ádámhoz, Rohonc, 1750. október 03., Beke: Mozaikok, 1.

²⁵ Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve, 21. fejezet; Mátyás (*Decretum maius*) 1486. évi 12. törvénycikk; Tridenti zsinat 25. ülés 22. határozat. Batthyány: *Unterthänige Vorstellung*, 22–23.

²⁶ Kropatschek: *Handbuch*, 545–546.

²⁷ Batthyány: *Unterthänige Vorstellung*, 41–42.

²⁸ Pollák János (szerk.): *Egyetemes Magyar Enciklopédia* 6, Pest, Szent István Társulat, 1868, 450–451.

²⁹ Batthyány: *Unterthänige Vorstellung*, 56–57.

II. József persze nem volt hajlandó a kritizált leiratok szövegén és szellemén változtatni. Az Államtanács elé olyan tartalmú javaslat került, melyben az áll, hogy közölni kell a primással, hogy a 1781. március 30-ai leirattól eltérni nem lehet, és azt az egyházmegyékben ki kell hirdetni. A külföldi kapcsolattartást illetően az apátok rendeletileg megkapják azokat a jogokat, amelyekkel eddig a külföldi rendfőnökök voltak felruházva; a rendtartományokban pedig a primás – főpapi jogánál és nem pápai kinevezésénél (*legatus natus*) fogva – dönt a kérdéses ügyekről, melyekről beszámolási kötelezettséggel tartozik a kormányzat irányába.³⁰ A császár határozatában lefekteti, hogy nem óhajtotta senki lelkiismereti szabadságát megsérteni, viszont az ő jogára alá tartozó földeken a kiadott rendeleteket be kell tartani, ezért ragaszkodik a rendelet mielőbbi kihirdetéséhez, s akinek ez nem tetszik, annak jogában áll külföldre távozni. A kapcsolattartást a külföldi rendfőnökökkel és a pénzkivitelt pedig a legszigorúbban megtiltja.³¹ Egy a primásnak írott magánlevélben éppen egy ilyen, a hatóságok által lefűlelt pénzkiviteli próbálkozásról számol be neki testvére:

Beszélik azt is, hogy a határnál lefoglaltak néhány hordót, tele dukátokkal és *souveraine*-ekkel³², de felül ezek el voltak takarva kovakővel. Egy futárral értesítették a császárt. Meglepő, hogy ez olyan pénz, amit az apácák akartak átmenekíteni Szilézia felé, ahol ezek a szerzetesrendek még továbbra is teljes egészükben megmaradtak. Ugyanakkor arról is beszámoltak, hogy egy kamalduli nem volt elégedett azzal a 40 krajcárral, amelyet a császár naponta ad minden egyes személynek, s a császár kijelentette, hogy Maurbachban³³ amúgy is csak borotválkozni kell, máskülönben (ha nem tetszik a rendelet) távozzanak olyan vidékre, ahol eleget kapnak ahhoz, hogy ellássák a szerzeteseiket. Ezek is így tettek (az elfogott apácák), és ekkor találták meg azt a pár hordót.³⁴

Batthyány primás folyamodványával nem ért célt, sikeres volt azonban a tervbe vett újabb plébániák és lekézségek szervezését illetően. Ezek az új alapítások és a papi létszám gyarapítása nagyban volt köszönhető a fent kárhoztatott egyházügyi rendeletnek, mely a szerzetesrendek feloszlását, azok vagyonelemeinek állami felügyeletű alapokba történő

³⁰ Marczali: *Magyarország története*, 71.

³¹ U.o. 71.

³² itt pénzérmét értünk alatta

³³ Fordítás franciából. Valószínűleg keveri a két rendet, a karthauzi rend tagjai teljes egészében kopaszra borotválták fejüket. Maurbachban, Felső-Ausztriában, karthauzi monostor állt 1312 óta. Lásd erre: Vida Beáta: *A karthauzi rend története a középkori Magyar Királyság területén*. Doktori értekezés, Szeged, 2017, 31. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/4017/1/Vida_Bea_PhD_vegleges.pdf (Letöltés: 2021. augusztus 12.)

³⁴ MNL OL, P 1314 Nr. 66.666. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefhez, Bécs, 1783. december 11.

csatornázását írta elő. Batthyány 1799-ben bekövetkezett halálakor a plébániák száma elérte a 400-at, a papság létszáma a 800 főt, a kezdeti 350 plébániával és 442 fős papsággal szemben.³⁵

A primás 1782-ben beült a Helytartótanács szervezeti keretei közt felálló Egyházügyi Bizottságba, hogy ellensúlyozza az állami részvételt és befolyást, ami az egyház ügyeit illeti. „Remélem – írta a császár – az önként jelentkező primás rendelkezéseimnek nem fog ellenszegülni.” A primás nem volt képes az újonnan létrehozott végrehajtói típusú állami szervnek az államtanácsból diktált leiratokkal történő hivatali ügymenetébe döntő módon beavatkozni. Ennek a bizottságnak az udvari egyházügyi bizottsághoz hasonlóan véleményező funkciója volt, mégis Batthyány Józsefnek a bizottság elnökeként alkalma nyílt arra, hogy az egyház érdekeiért fellépjen.³⁶

II. LIPÓT ANTE PORTAS: AZ ÚJ ORSZÁGGYŰLÉS ELŐTT

A primás politikai aktivitása II. József rendeleteinek visszavonását, majd röviddel ezután bekövetkezett halálát követően újra fellángolt. A magyar rendek egyes képviselői benne láttak valamiféle támaszt, olyan aktort, akin keresztül érdekeiket érvényesíthetik, sérelmeiket artikulálhatják az új uralkodó, II. Lipót felé. A primás a közelgő országgyűlés előtt maga köré gyűjtötte azokat a véleményformáló személyiségeket, akik kiábrándultak a jozefinizmus abszolutista fordulata miatt: a már említett Széchényi Ferencet és Forgách Miklóst, valamint Illésházy Jánost (†1800), a Hétszemélyes Tábla³⁷ személynökét, Sztáray Mihály (1749–1798) szabolcsi főispánt, a közismerten Habsburg-ellenes hangadót, illetve a vele közeli rokonságban álló Eszterházy Ferenc (1758–1815) mosoni főispánt, kamarást.³⁸ Az alakuló országgyűlés előtt tájékozódni szeretett volna milyen meghatározó vélekedések uralják a közbeszéd színtereit. Az 1790–1791-es országgyűlés egyik nagy kérdése az volt, hogy a hagyomány talaján maradva, a régi jogokból építi-e újjá az együttélés alapszabályait az összeülni készülő diéta vagy a franciaországi hatásokra reagálva, az általános emberi jogok

³⁵ Meszlényi: *A magyar hercegprimások*, 129.

³⁶ Ember Győző: A helytartótanács egyházügyi bizottságának kialakulása, *Regnum Egyháztörténeti évkönyv* 5. 1942-1943, Budapest, Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége, 1943, 250–251.

³⁷ A Királyi Kúria a 18. században két részből állt: a Királyi Ítéltáblából (röviden Királyi Tábla), és a Hétszemélyes Táblából, amely fellebbviteli bírósági szervként funkcionált.

³⁸ Beszámol erről unokaöccsének is: J'en a fait rapport mes amis au chancelier et referendaire, que traite les objets de la diete. De concert avec eux je vous envoie le projet de la reponse a donner avec le reflecoitns que j'ai assemblees icy. Il faut toucher de tenir une congregation particuliere apres le sujets protestants partie de la deputation a la quelle tous partagent les objets de l'instruction pour la diete. (szövegű átirat) MNL OL P 1314 Nr. 60.208. Batthyány József levele unokaöccsének Batthyány (II.) Lajos hercegnek hely nélkül. A megbeszélés személyi összetételét Marczali Henrik adja meg: *Az 1790-91. országgyűlés*, I. kötet, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1907, 68.

válnak mérvadó iránnyá. A császár halála után egyre-másra láttak napvilágot az eltérő hangnemben megírt tervezetek és röpiratok, melyek a jövő kormányzatát, az új országgyűlés feladatait, és vele együtt Magyarország berendezkedésének alkotmányos, parlamenti jóváhagyással történő átalakítását célozták. Maga az „alkotmány” kifejezés is ez idő tájt kezd olyan jelentéstartalommal feltöltődni, amely az egész ország berendezkedését, törvénykezésének szellemét meghatározza.³⁹

A radikálisabb, a nemesi konzervativizmustól távolodó gondolkör repertoárját használja a Széchényi és Forgách mellett titkári posztton alkalmazott Hajnóczy József alkotmányátalakítási tervezete, a *Gedanken eines ungarischen Patrioten über einige zum Landtag gehörige Gegenstände* címmel ellátott kézirat, melyet 1790 március 5-én vetett papírra.⁴⁰ Ez a tervezet inkább nevezhető progresszívnek – főként, ami a parasztkérdést illeti –, ha összevetjük egykori munkadója, Széchényi Ferenc megfontolt reformokat tartalmazó alkotmányátalakítási tervezetével. Annyira azonban mégsem radikális, mint a Marczali Henrik által Balogh Péternek (1748–1818), a Hétszemélyes Tábla egyik bírójának tulajdonított röpirat, mely a koronázás elmaradása miatt a Habsburg-ház legitimitását kérdőjelezi meg.⁴¹ Hajnóczy többek között kifejti, miért káros, hogy csak nemes viselhet hivatalt, és hogy nem nemeseket idézés nélkül lefoghathatnak. Javasolja, hogy a magyar katonai parancsnokság váljék függetlenné a bécsi hadparancsnokságtól és limitálják a katonai szolgálat idejét. A vallási ügyekben kifejti, hogy nem vallási türelemre, hanem felekezeti egyenlőségre van szükség (a törvényhozásban is), illetve a feloszlatott rendek lefoglalt javainak a többi felekezet közti egyenlő szétosztását is felveti.⁴² A legjelentősebb reformpontja a parasztok terheinek könnyítése, a jobbágy és a földbirtokos közti úrbéres viszony átalakítása, ami olvasatában átfogó előnyökkel járna a nemzetgazdaságra nézve is. Meglátása szerint a kilenced és a tized rontja a közerkölcsöt, mert a fizető felet a megtermelt javak eltagadására, a beszédöt pedig gyanúra és erőszakoskodásra sarkallja. Ezt kiváltandó, fel kell becsülni az úrbéres tíz évnyi jövedelmét, valamint a háza és telke együttes értékét, melyre a birtokos és az úrbéres szerződést kötnek a megye előtt. Az úrbéresből szerződő fél

³⁹ Marczali: Alkotmánytervezetek, 397.

⁴⁰ Hajnóczy József: Forgách Miklós, majd Széchényi Ferenc titkára, 1786-tól Szerém megye alispánja. Az iratot teljes egészében közli: Benda Kálmán: *Magyar jakobinusok emlékiratai*, I. kötet, I. rész, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957, 46–60.

⁴¹ A Balogh-féle röpiratban az uralkodóház szorongattatott helyzetének kihasználására buzdít a szerző, engedmények kikényszerítésére, az uralkodási vonal megszakadását is felemlíti. lásd: Marczali: *Az 1790-91. országgyűlés*, 100.

⁴² Keine Toleranz, sondern völlig gleiche Rechte einer Religionsparthey wie der andern sollen Statt haben; keine Stola, wie es ohne diess 1647 legaliter festgesetzt worden, an eine andere Religionsgeistlichkeit bezahlt werden. Hajnóczy József: in Benda: *A magyar jakobinusok*, 55.

lesz, aki, ha adóságát megfizette, házával, birtokával szabadon rendelkezik és megszűnik felette a földbirtokos hatósága egyszer és mindenkorra.⁴³

Mérsékeltabb hangot üt meg Széchényi Ferenc *Unpartheysche Gedanken* címet viselő alkotmányrendezési terve. Széchényi feltehetőleg ismerte Hajnóczy iratát, mert a Hajnóczy-féle irat Széchényi *Unpartheysche Gedanken* kézzel írott memoranduma mellett maradt ránk.⁴⁴ Széchényi Ferenc az 1780-as évek derekán, felismerve II. József a közállapotokra káros abszolutisztikus hatalomgyakorlását – egészségi okokra hivatkozva – visszaadta több vármegyére is érvényes adminisztrátori megbízását, majd a császár halálát követően ismét szerepet vállalt az új diéta előkészületeinél, ekkor keletkezett ez a kézirat. 1790 februárjában mutatta meg alkotmánytervezetét több a Magyar Kancellárián dolgozó tanácsosnak és Batthyány primásnak, aki kézírásával széljegyzetelte is – az inkább szűk körben forgó – kéziratot.⁴⁵

Széchényi tervezetének pontjai Edmund Burke *Reflections on the Revolution In France* című politikai pamfletjére rímelnék, bár a Széchényi-féle szöveg hamarabb látott napvilágot, így a Burke-féle szöveget a magyar konzervatív gondolkodó nem ismerhette. Széchényi óva inti a felizgatott állapotban levő magyar rendeket az elhamarkodott alkotmánymódosításoktól, a régi alkotmány francia típusú átalakításától és az eddigi szerződések felrúgásától. A királyt a régi alkotmány szerint meg kell koronázni, és elég, ha azt biztosítjuk, írja, amit ész és méltányosság mellett elvárhatunk, visszatérve a Mária Terézia kori állapothoz. Megfontolt reformokat kell hozni, melyeket hozzáértő bizottságok előmunkálataival kell kidolgozni. Ily módon a protestánsokat biztosítani kell afelől, hogy a klérus felmenti őket minden stóla alól, hogy ne keressék külföldi pártfogóikat. A köznemesség és a főnemesek jogegyenlősége is kívánatos, melynek következtében a mágnás magyar feleséget választ, gyermekeit magyar szellemben neveli. A paraszt sorsán könnyíteni kell oly módon, hogy a nemesség átvállalja a hadiadót részben vagy egészében, melynek következtében a katonaság a nemességhez fog húzni, nem a paraszthoz. Ugyanakkor a nemzeti haderő felállításának nem látja lehetőségét.⁴⁶

INTEGRÁCIÓ ÉS KERESKEDELEMPOLITIKA

⁴³ Zehend und Neuntel sind der Oeconomie schädlich, und da sie Anlass zu einer Menge von Betrugereyen geben, verschlimmern sie den moralischen Character des Gebers und Nehmers. Hajnóczy József in Benda: *A magyar jakobinusok*, 57.

⁴⁴ Benda: *A magyar jakobinusok*, 50.

⁴⁵ Széchényi Ferenc: *Unpartheysche Gedanken über den 1790 abzuhalten den Landtag*, feldolgozta: Marczali: *Az 1790-91. országgyűlés*, 84–85.

⁴⁶ Marczali: *Alkotmánytervezetek*, 400–401.

A vallási és az államjogi vitákon túl a gazdaságpolitikai kérdések voltak azok, melyek egyfajta izzásban tartották az árutermelésbe bekapcsolódó magyar földbirtokosok, bányatulajdonosok, manufaktúraüzemeltetők és a kereskedelempolitikai szempontból kulcspozíciókat betöltő tanácsosok egy körét. Az uralkodóváltás körüli turbulenciában megszülető gazdaságpolitikai reformtervek becstornázására és az 1790–1791-es országgyűlés munkájának támogatására létrehozták a Forgách Miklós⁴⁷ elnöklete alatt működő Kereskedelmi Bizottságot. Forgách több szálon kötődött a primáshoz, akivel minden bizonnyal annak nagyszombati tanulmányainak idején ismerkedtek meg. E Kereskedelmi Bizottság működése során láttak napvilágot az első, egységes és összefüggő elméleti igényű gazdaságpolitikai eszmefuttatások.⁴⁸ Megemlítenéd itt Podmaniczky József (1756–1823) harmincadvámval és általában a méltányosabb vámrendszerrel kapcsolatos munkája⁴⁹, és Almásy Pál (1749–1821) exportlehetőségekkel kapcsolatos műve⁵⁰ mellett a korszak gazdaságpolitikai ismeretéhez nélkülözhetetlennek nevezhető Skerlecz Miklós (1729–1799) *Descriptio...*⁵¹ és *Projectum legum...*⁵² munkái. Ezek ötvözik a kameralista, merkantilista, fiziokrata iskola és a szabad kereskedelem eszméit hirdető tanokat, ugyanakkor túllépnek a korszakra jellemző statisztikai leírásokon, és például Skerlecz pénzforgalommal kapcsolatos

⁴⁷ Forgách Miklós (1731–1795), Nyitra megye főispánja, 1784 októberében a megyei tiszttal együtt ellenszegült II. József összeírási rendeletének. Az uralkodó ezért fölmentette őt tisztségéből, s a megye élére adminisztrátort nevezett ki. II. József alatt a rendi ellenzék egyik vezére, maga is hagyott hátra röpíratot, „*Patriotische Vorstellung an den Monarchen*”, melyben tiltakozik az önkényuralom ellen. Batthyány Tivadar, valamint testvére a hercegprímás Batthyány József számos esetben vendégeskedett a Forgách-család birtokán. A lentebb vázlatosan bemutatott Batthyány Tivadar által szövegezett *Widerlegung* c. művét Forgách feleségének, Pinelli bárónőnek ajánlja. MNL OL, P 1314. Nr. 59.927. Batthyány József levele Batthyány Tivadarnak, Nagyszombat, dátum nélkül, de feltehetően 1751–1752 körül.

⁴⁸ A korszak gazdasági irodalmára vonatkozó fontosabb szakirodalom a teljesség igénye nélkül: Kautz Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon*. Budapest, 1868, 1911, Reprint kiadás, Budapest Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987; Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia korában*, Budapest, Budavári Tudományos Társaság, 1922; uő: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958; Bekker Zsuzsa (szerk.): *A magyar közgazdasági gondolkodás*, Budapest, Aula Kiadó, 2002.

⁴⁹ Podmaniczky József: *Principia Vettigalis Tricesimalis...pro Deputatione commercialis elaborata*, Pozsony, 1826. Érintőleges bemutatása: Kosáry Domokos: A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a korabeli gazdasági törekvések Magyarországon 1790–1848, *Világtörténet*, 1. szám, 1985. 40.

⁵⁰ Almásy Pál: *Considerationes super Statu Commerciali Regni Hungariae tam relate ad industriam internam, quam et commercium externum, Vom Handel des Königreich Ungern*, Staats-Anzeigen, Vol. XVIII, No. 69, Göttingen, 1793, 16–35. http://ds.ub.uni-bielefeld.de/viewer/image/1944381_018/574/ (Letöltés 2021.augusztus 19.)

⁵¹ Skerlecz Miklós: *Descriptio physico-politicae situationis Regi Hungariae relate ad commercium...* Pozsony 1802, Magyar fordításban: Berényi Pál: *Skerlecz Miklós báró művei*, Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1914. 61–115.

⁵² Skerlecz Miklós: *Projectum legum motivatum in objecto oeconomiae publicae et commercii perferendarum...* Pozsony 1826, Magyar fordításban: Berényi Pál: *Skerlecz Miklós báró művei*, Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1914. 116–557.

kitételei mutatják, hogy szerzőjük a kor európai tudományosságának színvonalán állt.⁵³ E munkákban kezdett megfogalmazódni egy olyan gazdasági program, melynek fő tétele, hogy mivel Magyarország elsősorban mezőgazdasági ország, ehhez kapcsolódóan kell az ipart és a kereskedelmet fejleszteni. A gazdasági elmaradottságból való kilábaláshoz utak, hajózható folyók és csatornák kellenek, fejleszteni kell a tengeri kikötőket és a távolsági kereskedelmet. Az olcsón, exportra eladott nyersanyag drága iparcikként való megvásárlása elszegényíti az országot, így minden eszközzel segíteni kell a hazai nyersanyagot felhasználni képes üzemeket, fabrikákat, korlátozni szükséges a monopóliumokat, és szorgalmazták, hogy a vámrendszerben a reciprocitás elve érvényesüljön, csökkentve azt a kialakult aszimmetriát, mely az egyes árucikkek vámmegállapításánál az örökös tartományokat hozta kedvező helyzetbe.⁵⁴ Fontos megjegyeznünk, hogy Magyarország saját kereskedelempolitikáját nem határozhatta meg akarata szerint, és ennek az – udvar álláspontja szerint összbiriodalmi érdekeket előtérbe állító, magyar olvasatban hátrányosan korlátozó – vám-, ipar-, és kereskedelempolitikának megszülettek a korszakban a lenyomatai. Maguk a korabeli szerzők: Berzeviczy Gergely, Batthyány Tivadar is gyarmati helyzetként írják le Magyarország viszonyát.⁵⁵

A birodalom központi gazdasági kormányzatának 1746-os, majd 1762-es és 1782-es átalakítása mind fontos állomásai voltak a központosított gazdaságpolitika kialakításának. Az utóbbi, az 1782-es reform során a *Vereinigte Hofstelle* felállításával II. József egy integratív gazdaságpolitikai kormány szervet hozott létre. Ebben a meghatározó gazdaságpolitikai és pénzügyigazgatási irányokat megszabó döntéshozók: Rudolf Chotek (1708–1787) a *Vereinigte Hofstelle* vezetője, Karl Friedriech Anton Hatzfeld (1718–1793), az Udvari Kereskedelmi Tanács elnöke (*Hof-Commerzien-Rat*), Leopold Kolowrat-Krakowsky (1727–1809), az Udvari Kamara és a Miniszteri Bankbizottság elnöke (*Hofkammer, Ministerial-Banco-Deputation*), mellett Ludwig Zinzendorf (1739–1813), az Udvari Számvevőség vezetője (*Hofrechnungskammer*) lettek. A Wenzel Anton Kaunitz⁵⁶ (1711–1794) államkancellár vigyázó felügyelete alatt működő Államtanács (*Stattsrat*) pedig a gazdaság-, kereskedelem- és

⁵³ A *Descriptio* pénzforgalommal foglalkozó fejezetében leírtak, miszerint az országban a pénz be- és kiáramlása hosszú távon kiegyenlíti egymást, huszonöt évvel előzték meg David Ricardo tanait. Kautz: *A nemzetgazdasági eszmék*, 169.

⁵⁴ Skerlecz Miklós: *Projectum legum*, 398, Batthyány Tivadar: *Widerlegung*, 74.

⁵⁵ Batthyány Tivadar: *Widerlegung*, 26.

⁵⁶ Wenzel Anton Eusebius von Kaunitz-Rietberg osztrák kancellár, diplomata. Részletes életrajz: Grete Klingenstein: *Der Aufstieg des Hauses Kaunitz*, Göttingen, Vandenhoeck and Ruprecht, 1975; H. Balázs Éva: Négy portré (Mária Terézia, Kaunitz, Zinzendorf, Sonnenfels) *Történelmi Szemle*, 29. évfolyam, 1986/3-4, 556-561; Franz A. J. Szabó: *Kaunitz and Enlightened Absolutism 1753-1780*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

közlekedéspolitikát közpolitikai szempontból felügyelő tanácsadói szervként meghatározó fontosságú volt a 18. századvégi Magyar Királyság gazdaságpolitikai lehetőségeit tekintve, úgy, hogy 1785-ig, Izdenczy József (1733–1811) kinevezéséig magyar származású tanácsosa nem volt ennek a végrehajtói szervnek.⁵⁷ Kaunitz és az itt felsorolt államférfiak elsősorban a császár birodalmi integrációs politikáját szolgálták, mely gazdaságpolitika programjának homlokterében az örökös tartományok iparfejlesztése állt. Ehhez az alapot a Magyarországról kedvező vámfeltételek mellett importált nyersanyagok: többek közt réz, kén, salétrom, hamuzsír, illetve agrártermékek széles vertikumának behozatala szolgált. Kaunitzknak egy korábbi, 1761-es államtanácsai vótuma kifejezi a fő törésvonalakat, mely birodalom két nagy alkotó eleme, az örökös tartományok és Magyarország közt húzódtak, és hosszú távon – a józsefi adminisztrációt idejéig is ideértve – meghatározták az osztrák gazdaságpolitika irányait:

Ha a nagy és áldott Magyar Királyság helyes alkotmányt kaphatna, a dicsőséges uralkodóház hatalma megkettőződne és a bölcs kormányzás a legszebb gyümölcsöket nevelhetné. Magyarország tehát igen nagy figyelmet érdemel és ugyanolyan anyai gondoskodást, mint a többi örökös tartomány. Csakhogy alkotmánya sajnálatos módon még olyan, hogy a király és az ország jóléte egymást kizárják. Ugyanis, ami az ország terményeinek értékesítése, gyárak létesítése, a gazdasági élet fellendítése érdekében történne, az nem az adófizető jobbjának, hanem annak a nemességnek hozna hasznot, amely az állam terheitől teljesen mentesített.⁵⁸

A magyarországi nemesek – és tegyük hozzá az egyházi birtokok – adómentességének kritikája itt is kiviláglik. A közteherviselés visszautasításának jogi alapja az 1741-es 8. tc. volt, mely megerősítette a korábbi 1715-ös, és 1723-as adómentességet garantáló kitételeket.⁵⁹ A magyar rendek vonakodása és a rendi kiváltságokra való hivatkozása a kormányzat számára remek hivatkozási alap lett az 1754-55-ös, 1766-os és az 1775-ös vámrendeletek érvénybe léptetésére. Ezek a magyar kereskedelemre korlátozó jellegűek voltak, és időről-időre

⁵⁷ A változó és a gazdasági körülményekhez igazodó központi pénzügyigazgatási rendszerhez a teljesség igénye nélkül lásd: Dickson, P.M.G.: *Finance and Government under Maria Theresia 1740-1780: Volume I-II.*, Oxford 1987, 212–256; Szántay Antal: A Habsburg Monarchia és pénzügyei a 18. században, *Századok*, 152. évfolyam, 2018. 5, 1106–1110.

⁵⁸ H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800*, Budapest, Magvető, 1987, 67–68. Az eredeti német tanácsulási jegyzőkönyvet közli: Ember Győző: *Der österreichische Staatsrat und die ungarische Verfassung 1761–1768, Erste Mitteilung, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae* 6. kötet, 1959/1-2, 135.

⁵⁹ Márkus Dezső (szerk.): *1740–1835. évi törvények, Magyar Törvénytár 1000–1895, Corpus Juris Hungarici*, Millenniumi emlékkiadás 7, Budapest, Franklin Társulat, 1901, 25.

termékspecifikusan is változtak, annak megfelelően, hogy a központi gazdaságpolitikai érdekek mit kívántak.⁶⁰ A józsefi gazdasági integrációs politika kulcsa a korlátozó jellegű vámkorlátok és a fiskalitási jog feloldásának, az insurrekciós rendszer reformjának, valamint az ipar- és közlekedésfejlesztés lehetőségének ígérete volt, melynek fejében a rendeknek le kellett volna mondaniuk adómentességükről. A nemesi birtokra is kivetendő földalapú adóbevétel lett volna az ellentételezése az örökös tartományok gazdaságát érő negatív hatásoknak, melyek az olcsóbb magyar termékek megjelenésével a Lajtán túli területeket érintették volna.⁶¹ A császár tájékoztatta erről Pálffy Károlyt (1735–1816) Magyarország és Erdély akkori udvari alkancellárját egy 1785. december végén kelt levelében:

Az összes illetéket, amelyeket a harmincadhivatalokon Magyarország minden német örökös tartományokba szállított terméke után szednek, megszüntetnék, és szárazon és vízen a tenger felé teljesen szabad forgalmat engedélyeznének. (...) Továbbá gyárak alapítását, amelyek most az örökös tartományokban meglehetősen gyarapodnak, Magyarországon eddig nemhogy nem támogatták, hanem gátolták, holott a jövőben ott is elterjedhetnének és a megélhetéshez és a külföldi pénz beáramlásához végtelen sokkal hozzájárulhatnának, mert a nyersanyagok legnagyobb részben az országban vannak és a munkaerő is sokkal olcsóbb, mint a német örökös tartományokban, mivel az életszükségleti cikkek kevésbé drágák.⁶²

E tervezet első lépéseként mindenféle, rendekkel történt egyeztetés nélkül megkezdődtek a kataszteri felmérések, ami után a tervek szerint a „méltányos és szükséges” adókivetés megállapítása e felmérések alapján a rendekkel való egyetértésben születne meg. Az uralkodó a tervezet véghezvitelében, a rendek támogatásának megszerzésében kérte Pálffy alkancellár közreműködését, azzal a figyelemreméltó kitételrel, miszerint e tervezet eredményességétől fog függeni, hogy Magyarország az örökös tartományokkal azonos megítélésben fog-e részesülni, vagy gazdaságilag alárendelt, gyarmati sorban marad végképp:

E döntéstől fog függeni, hogy Magyarországot az örökös tartományokkal való viszonyában egyenlő módon kezeljék-e, vagy ellenkezőleg pusztán gyarmatnak kell-e tekinteni, amelyből az ipari termelés további emelkedésének lehető megnehezítése és az országban

⁶⁰ Skerlec: *Projectum legum*, 356–401.

⁶¹ Eckhart: *A bécsi*, 1958, 48.

⁶² II. József levele Pálffy kancellárhoz, 1785. december 30. Idézi: Eckhart: *A bécsi*, 1958, 49.

elhelyezett katonaság olcsóbb ellátásához szükséges cikkek alacsony árának megtartása útján a lehető legnagyobb hasznot húzzák ki, anélkül, hogy csak gondolni lehetne némely összegek visszafolytatására.⁶³

Az adminisztratív korlátozások mellett az infrastrukturális elmaradottság jelentette a legjelentősebb fékező erőt a magyar kereskedelmi törekvések tekintetében. Minthogy a megtermelt agrártermékek, ömlesztett áruként elsősorban folyóvizeinken tudtak volna rendeltetési helyükre, távolabbi piackörzetekbe eljutni a folyóvizek hajózhatóvá tétele jelentett volna a megoldást több kereskedelempolitikai röpirat szerzője szerint. Történtek lassú kezdeményezések a belföldi vízi forgalom élénkítésére a Magyar Királyság folyóvizein, de ezek nem bizonyultak elégségesnek egyrészt a technológiai háttér másrészt az adminisztratív és végrehajtói apparátus hiánya miatt.⁶⁴ A központi kormányzatok – elősegítendő a belvízi terményszállítást Bécs felé és új külkereskedelmi lehetőségeket keresve az Adriai- és a Fekete-tenger felé – támogatták a Duna és mellékfolyóinak hajózhatóvá tételét. 1751-ben rendeletet adott ki Mária Terézia a folyókra telepített hajómalmok eltávolításáról és egyéb hajózást akadályozó akadályok felszámolásáról.⁶⁵ Az 1764-65-ös dekrétum 19. törvénycikke a Garam folyó hajózhatóvá tételéről rendelkezett, majd az 1770-es hajózási rendelet kibocsátásával igyekeztek további lépéseket tenni a vízi közlekedés szabályozására és előmozdítására.⁶⁶ Ez utóbbi szabályozta a hajózás biztonságát, a hajóvezetők részére jelentési kötelezettséget írt elő minden hajózást akadályozó tényezőről. A kikötők kotrása és rendben tartása a partmenti városok, uradalmak feladata lett, naplózni kellett azok forgalmát. A hajóvontató utak fenntartása szintén a város, illetve az arra a területre illetékes birtokos felelőssége lett, s ezeket a partmenti utakat folyamatosan karban kellett tartani, hiszen a bokrok benőhették, az árvizek gyakorta megrongálták. A vontatóutak mellett a hajóvontató lovak számára patkolási lehetőség kialakítása is az ő feladatukká vált. 1770-es évektől felmérték, milyen akadályok nehezítik a vízi áruszállítást a Dunán, és kezdeti lépések történtek a vízügyi szakigazgatás kiépüléséhez.⁶⁷ Mindezen kezdeti lépések azonban nem

⁶³ U.o. 50.

⁶⁴ Lásd erre bővebben: Ihrig Dénes (szerk.): *A magyar vízszabályozás története*, Budapest, Országos Vízügyi Hivatal, 1973, 46–84., Petrovic, Nikola: *Hajózás és gazdálkodás a Közép-Duna-medencében a merkantilizmus korában*, Beograd-Noví Sad, Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia Történeti Intézet, 1982, 21–81.

⁶⁵ Mária Terézia 1751.évi dekrétuma 14. cikkely, in Márkus (szerk): *Magyar Törvénytar*, 81.

⁶⁶ Kropatschek, Josef: *Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740. bis 1780. ... zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung*. Band 6, Wien, J. G. Mössle, 1786-87, 118, 120, 142, 145, 149–151. http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ220374400 (Letöltés: 2021. augusztus 06.)

⁶⁷ Dóka Klára: A vízügyi szakigazgatás kezdetei 1772–1788, *Levéltári Közlemények*, 1977-1978, 81–100.

bizonyultak elégségesnek, és azok a nagyívű csatornaépítési munkák, melyek jellemezték Európa nyugati régióit és Poroszországot elmaradtak.

Az 1780-as évektől, a cenzúrarendeletet követő időszakban megszorodnak azok az írásos dokumentumok, nem ritkán kritikus élű röpiratok, kereskedelmi beszámolók, jelentések (vázrajzi) térképek, melyek a közlekedés – kiemelten a hajózóutak – reformjából igyekeznek levezetni a kereskedelem és gazdasági élet élénkítését. Ezeknek a dokumentumoknak egy része a bécsi udvar megrendelésére készült felmérés jellegű jelentés: hajózási beszámolók, vízhasználati és haszonvételi szokásokat felmérő és a folyókat, vízi útvonalként értelmező beszámolók, javaslattevételek a hajózás fejlesztésére, a vontatóutak rendbetételére.⁶⁸ Másik tematikus csoport a gazdasági lehetőségek jobb kihasználására és a piackörzetek szélesítésére tett útibeszámolók csoportja, melyeket szintén az udvar rendelt meg vagy az irat az udvari tanácsosok – elsősorban a már említett *Hof-Commerzien-Rat* számára – beadványként készültek. Ilyen volt például: Joseph Weinbrenner, osztrák vállalkozó írása a (*Patriotisch gemeynter Vorschlag*, 1781), amely helyteleníti a Magyarországra nehezedő vámrendszert, ami szerinte az egész birodalomra nézve káros és felszólal a magyar alkotmány védelmében.⁶⁹ Ide sorolható Nikolaus Ernst Kleeman (1736–1801) mosoni kereskedő és pénzügyi tisztviselő útleírása is, ami egy hosszabb, 1768–1770-ig tartó utazásról készült beszámoló, mely a Dunán és a Fekete-tengeren át a Krímig tartó hajózásról szól. Nem véletlen, hogy ezen az úton szerzett tapasztalatairól és magyar belvizeken folyó kereskedelmi hajózás problémáiról szóló műve most, 1783-ban találunk visszhangra és kerülnek kiadásra (*Briefe über die Schiffahrt und Handlung in Ungarn*, 1783). Tematikailag idetartozónak tekinthetjük Szinyei Merse József földbirtokosnak, Sáros és Ung vármegyék táblabírájának, memorandumait szintén (*Observationes commerciales pro superioribus regni partibus*, 1784) és (*Media impopolandi Tokajinum et Szolnokinum, ac in celeberrima Emporia evehendi, regulandi item navigationem per fluvium Tibiscum ... elaborata*, 1785), melyek a felvidék kereskedelmi problémáival és a Szolnok-környéki területek benépesítésével, illetve a Tisza, Tokaj és Zimony közti vízrendezési munkálataival foglalkoztak.⁷⁰ Ezen írások közül több is kapcsolódott valamilyen

⁶⁸ Joseph Walcher: *Relation über die erste Bereisung im Jahr 1773 und Vorschläge für das 1774 durch die Navigation Direction*. Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, Kézirattár 201/1965, ill. Joseph Walcher: *Relation über die Donauarbeiten in den Jahren 1775 vorgenommenen und 1776 vorzunehmenden Wasserarbeiten auf der Donau durch die Navigations Direction*, Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, Kézirattár 249/1965.

⁶⁹ Teljes címmel: Weinbrenner Joseph.: *Patriotisch gemeinter Vorschlag, wie dem gehemmten Ausfuhr-Handel aus den Hungarischen und Deutschen Provinzen des Hauses Oestreich aufgeholfen werden könnten*. Wien, 1781., második kiadása: 1792.

⁷⁰ Kleeman, Nikolaus Ernst: *Briefe über die Schiffahrt und Handlung in Ungarn, Sklavonien, und Kroatien, Geschreiben auf einer Reise in diesen Landern im Jahr 1773*, Prag, Wolfgang Gerle 1783. Szinyei Merse József: *Observationes commerciales pro superioribus regni partibus, anno 1784. pro communicatione quorundam amicorum, & aliorum rerum commercialium cupidorum scripto appositae...*, hely nélkül, 1785. OSZK 833.345.,

formában az 1779-ben a Magyar Királysághoz csatolt tengerparti kikötőhöz, Fiuméhez. Ilyen Johan Baptist Nayss fiumei kereskedő útijelentése, melyet Kosáry Domokos egyik 1962-es forrásközlésében feldolgozott. Szapáry János: *Der unthätige Reichtum Hungarns* címen íródott indítványa, valamint Batthyány Tivadar: *Widerlegung* című röpiratának idevágó passzusai kevésbé feldolgozott, illetve „leporlásra érdemes” forrásszövegek, melyek e korszaknak a gazdasági viszonyaira fényt vetnek.⁷¹

SZAPÁRY JÁNOS: *DER UNTHÄTIGE REICHTUM HUNGARNS...*

Annak ellenére, hogy Szapáry János, fiumei kormányzó és szerémi főispán nem volt képzett gazdaságpolitikai szakember 1784-ben született, *Der unthätige Reichtum Hungarns...* címen kiadott indítványára érdemes kitérnünk, hiszen számos ponton rokonítható a Batthyány Tivadar által írottakkal. Szapáry fiumei kormányzóként pontosan észlelte azokat a külkereskedelmet érintő problémákat, melyre Batthyány Tivadar oly élesen reagál, és tagja volt a Forgách Miklós vezette, 1790–1791-ben felállított kereskedelmi bizottságnak. Gazdaságpolitikai indítványa alapvetően egy leíró statisztikai (*Staatskunde*) jellegű mű; szerzője benne sorra veszi Magyarország tájegységeit, és azok kihasználatlan gazdasági lehetőségeiről ír, melyeket kiegészít gazdaságfejlesztési javaslataival. Ilyen például egy, a rendek, városok és egyházi személyek által összeadott pénzalap felállításának terve, mely alap célja az infrastruktúrafejlesztés és kereskedelemélénkítés, továbbá logisztikai szempontból kulcsfontosságú helyeken történő lerakatok építése, de legfőképp hajózóutak rendbetételét, azok további fejlesztését javasolja. Ezen a ponton Szapáry munkája rokonítható Batthyány Tivadar röpiratával, mely szintén a gazdasági elmaradottságból való kilábalás első számú megoldásának a belvízi hajózó utak fejlesztését és a fiumei kikötő versenyképessé tételét látta.⁷² A pénzügyi alap gondolatát ekképp tárja az olvasó elé:

(...) Mivel Magyarországon a törvényhozáshoz a rendek is szükségesek, sorsfordítónak találok, hogy a rendek, akik főpapságból, fő- és köznemességből állnak, és ezekhez jönnek még a szabad királyi városok, melynek mindegyike egy nemesember számba megy, az ország felemelkedéséhez hozzájáruljanak; és pedig oly módon, hogy minden

és Media impopulandi Tokajinum, et Szolnokinum, ac in celeberrima emporia evehendi, regulandi item navigationem per fluvium Tibiscum a Tokajino versus Szolnokinum, Zemlinum usque, hely nélkül, 1785

⁷¹Kosáry Domokos: Egy gazdasági utazás a II. József korabeli Magyarországon, *Agrártörténeti Szemle*, 4. évfolyam, 1962. 1-2. szám, 216–217.

⁷²Szapáry János: *Der unthätige Reichtum Hungarns wie zu gebrauchen. Mit einer kurzen historisch-physikalischen Beschreibung der Oesterreichischen und Hungarischen Seeküste*, Nürnberg, 1784.

egyes káptalan a püspökkel együtt, s az egyházmegyében található világi apátságok egyenként 25.000 forintot, a szerzetesi apátságok 10.000 forintot, minden egyes megyében a fő- és köznemesség 20.000 forintot, minden királyi város 10.000 forintot, s az országbeli egész kereskedői osztály 100.000 forintot fizessen be, amiből egy alapot képeznénk 2.380.000 forint tőkével.⁷³

E tőkét a már meglévő társaságok, üzemek, hajózási- és biztosítási társulatok, illetve bankok részvényeibe kellene fektetni, melyekből 15% hozam mellett évenként 357.000 forint jövedelem származhatna. Ebből 300.000 forintot az első években kizárólag folyók hajózhatóvá tételére, csatornázásra és utak építésére kellene fordítani; 57.000 forintot pedig megbízható kereskedőknek, kellene kiadni hatévi kamatnélküli kölcsönre, a kereskedelem ösztönzésére, gyáralapításra, vagy valamely feltaláló jutalmazására. Hat év elteltével azonban, 4% kamatra kellene e tőkét náluk hagyni, és a kamatokat évenként a tőkéhez csatolni, hogy annak gyarapodása által az országos szükségletek szintén ebből az országos pénztárból legyenek fedezve. Ily módon mintegy tíz év alatt minden szükséges folyó hajózhatóvá tehető lenne, minden mocsaras terület kiszárítható lenne, a rossz utak helyre lehetne állítani, a népességszám nőne, gyárak és manufaktúrák emelkednének, a passzív kereskedelem aktívvá válna és az ország gazdag és boldog volna. (...) ⁷⁴

(...) Minden adakozó neve s az adományozott összeg, megyéjében följegyeztessék, hogy tőkéjét visszakövetelhesse, ha más célra fordítanák, vagy rosszul kezelnék, vagy semmi látszat nem volna. Ahhoz, hogy az ország lehetőleg biztosítva legyen ez utóbbi eset ellen, a rendek kérelemmel járuljanak az uralkodóhoz egy alkalmas kereskedelmi elnök végett, aki a helytartóságnál rangban mindjárt a tárnokmester után következne, és két más helytartósági tanácsossal vizsgálja meg, a kereskedelem, útépítés és hajózásra vonatkozó javaslatokat, melyek a megyék vagy városok részéről kerülnek fölterjesztésre, és a helytartóság beleegyezésével hajtassa végre. A befolyó pénzekről bevételi és kiadási számadásait évenként az ország ítélete alá kellene terjesztenie. (...) ⁷⁵

⁷³ U.o. 7–8. A magyar szöveg saját fordítás németből az 1878-as Székely József féle fordítás egybevetésével. Székely József: *Magyarország meddő gazdaságának hogy lehetne hasznát venni: az osztrák és magyar tengerpart történelmi és természeti rövid rajzával*, Budapest: Fanda Nyomda. 1878.

⁷⁴ U.o. 9.

⁷⁵ U.o. 9–10.

Batthyány Tivadar és Szapáry János minden bizonnyal ismerték egymás tevékenységét, még ha eddig személyes viszonyra utaló írásos dokumentummal nem találkoztunk is, hiszen Szapáry 1788-tól Fiume kormányzója volt, és Batthyány sok szalon kötődött az 1779-ben magyarrá vált kikötőhöz. Valóságos belső tanácsosként és az 1767-ben felállított Horvát Helytartótanács, a *Consilium croaticum* tagjaként fontos szerepet játszott Fiume magyar koronához történő csatolásában. Egy, a csatolás idejében keletkezett levélben Batthyány Tivadart Fiume patrónusának nevezi a városi tanács, és közbenjárását kéri az udvarnál, hogy Fiume elkerülje Friuli vagy Krajna befolyását, és Magyarországhoz csatoltasson.⁷⁶ Ezen kívül Batthyány maga is tevékenyen részt vett a Duna–Száva–Kulpa víziút Kulpát érintő szakaszának hajózhatóvá tételében, egyik birtoka Grobnik határos Fiumével, tartott fenn házat a kikötővárosban és a Városi Tanácsban állandó széke volt.⁷⁷ Számos fennmaradt vízrajzi térképen láthatóak a munkálatok, melyeket elvégeztek vagy terveztek elvégezni, és levelezésében szintén felbukkannak a Kulpán végzett vízepítési munkákról szóló beszámolók.⁷⁸ Hasonlóság továbbá Batthyány és Szapáry röpirataiban, hogy mindketten a szabadkereskedelmet tartják a haladás irányának, de a kereskedelem valódi fejlettségét nemcsak a vámrendszer átalakításával szükséges elérni, hanem infrastruktúrafejlesztéssel, raktárkapacitás növeléssel. Nézeteik szerint a szállítási költségeket oly mértékben kell csökkenteni, hogy a piackörzeteket tágítani lehessen, és szükséges megteremteni a kereskedelmi lehetőségek folyamatosságát, s azt időre vonatkozó és lokális megszorításoktól minél jobban függetlené kell tenni, és ehhez mindketten a Kulpa folyó hajózhatóvá tételét propagálják Bródig (ma Brod na Kupi, Horvátország.), mely terület Batthyány Tivadar birtoka volt 1766 óta.⁷⁹

BATTHYÁNY TIVADAR: *WIDERLEGUNG*...

Batthyány Tivadar az utolsó nemzeti nádor, Batthyány Lajos harmadik fiaként – eltérően testvéreitől, akik katonai és egyházi pályát választottak maguknak – a civil életnek: a hivatali tevékenységnek és a gazdálkodásnak szentelte életét. Főrendi nemes létére atipikusnak

⁷⁶ Keltezés nélküli fogalmazvány. Fiume város levéltára 1776. évi tanácsjegyzőkönyvek. (Protocolli capitana.) Idézi Fest Aladár: Fiume Magyarországhoz való kapcsolásának előzményeiről és hatásairól, *Századok*, 50. évf. 1916/4-5. 250.

⁷⁷ Levél a Kulpa szabályozás nehézségeiről: MNL OL P 1314 Nr. 66.628. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Ozály, 1774. április 5. „Egyúttal a Nagyméltóságod iránt való megkülönböztetett tiszteletünk örök tanújele gyanánt végzésileg kimondottuk, hogy valahányszor Excellentiád tanácsuléseinket becses jelenlétével díszíteni méltóztatnék, tiszteletére külön szék álljon készen azon asztal mellett, a hol az azidő szerint való királyi helytartó s a kormányzó bírák foglalnak helyet.” Lásd: Fest: Fiume. 253.

⁷⁸ MNL OL S 12 - Div. XVI. - No. 23:13. Vízrajzi térképvázlat

⁷⁹ Batthyány: *Widerlegung* 82., Szapáry: *Der unthätige* 71.

mondható, hogy első sorban birtokaihoz kapcsolódó és szerteágazó (bányászati, fémipari, textilipari) vállalkozásaival, és kereskedelmi tevékenysége mellett hajóépítéssel foglalkozott. Az 1790-es évek közepén *Bucentaurus* névre keresztelt, szabadalmaztatott önjáró hajója tette ismertté nevét, de több vitorlás hajót is építtetett, melyeket később eladott a Willeshoven kereskedelmi társaságnak.⁸⁰ A II. József halálát követő néhány hónap felfokozott közhangulata őt is politikai állásfoglalásra, egy röpirat kiadására sarkallta. A 120 oldalas, német nyelven íródott kis alakú könyvecske 1790-ben jelent meg szerző nélkül.

A közjogi és kereskedelempolitikai témákat egyaránt boncolgató röpirat hevesen bírálja – olykor nem tartózkodva a személyeskedő megjegyzésektől sem – II. József Magyarországgal kapcsolatos politikáját. A mű célja, hogy az új uralkodót, II. Lipótot meggyőzze elődje téves politikai nézeteiről és előadja azokat gravameneket, amelyek a magyar rendeket alkotmányos jogaiban érték. Felsorolja azokat az általa elhibázottnak tartott kereskedelempolitikai és infrastruktúra-fejlesztési lépéseket, illetve azok hiányát, melyek II. József uralkodását jellemezték. Ehhez egy eddig ismeretlen szerző, II. József politikáját támogató iratának tételes cáfolatát adja, olyan formán, hogy közli az eredeti szöveget, majd eltérő tipográfiával, egy vagy több bekezdésben kifejti saját, ellentétes álláspontját. A *Widerlegung* szerző megnevezése nélkül, pontosabban fogalmazva az ajánlás szövege alatt a G. T. B. monogrammal jelent meg, miképpen az eredeti, a jozefinista intézkedések dicséretét harsogó röpirat szerzője is anonimitást választotta, csupán annyit közölve személyéről, hogy ő egy „magyar nemes”.⁸¹

Batthyány röpiratának alapállítása, hogy II. József despota volt, és mindent vissza kell állítani a Mária Terézia idején bevett állapotokra, ideértve az adórendszert, az államközi szerződéseket és minden intézményi berendezkedést. Annak, hogy a feudális jogrend, még mindig fennáll Magyarországon, az oka az I. Lipót uralkodása alatti nagyarányú és nagy területi léptékű – Győrtől Zimonyig terjedő – földosztogatás volt, mely földeket hűbéri típusú adomány helyett pénzért kellett volna újra kiosztani, feloldva ezzel a feudális jogrend kötelmeit ezekre a földekre. A kormánynak nem is állt volna jogában megadóztatni ezeket a földeket, mert az inszurrekció terheinek viselésével az adott földbirtokosok azokat már

⁸⁰ MNL OL P 1313 Majoratus 62. d. 28. 114. Hajóépítési szabadalomlevél a Magyar Királyság területére. 1793. június 17.

⁸¹ Az eredeti mű, amire válaszul született a Bathyány-féle szöveg szerzősége nem megállapított ezideáig, feltételezhetően egy bértollnok, vagy valamilyen fogalmazó lehetett. Izdenczy József államtanácsos köréből. Az eredeti cím: *Ein unpartheiisches Wort! an die Bürger von Ungarn zur Beherzigung der Krönung ihres Königs. Von einem ungarischen Edelmann*, Frankfurt-Leipzig 1790 o. Dr. 30p. – 8°. Lásd: Dörnyei Sándor, Szávuly Mária: *Régi magyar könyvtár III, XVIII. század Magyarországi szerzők külföldön nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai 1761-1800*, 2. kötet, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2007, 368.

megváltották. Az inszurrekció intézményét a korszak „puskaporos és taktikai megfontolásokra építő hadviselése idején” eleve elavultnak és károsnak tartja, melyről az elkövetkező országgyűlésnek kell törvénnyel rendelkezni.

Ezek után kitér a jobbágyterhek megválthatóságára, mely mind a birtokosnak, mind a parasztnak javára válna.⁸² Megfontolt reformokat javasol, és nem oktrojált – nézőpontja szerint voltaképpen tolvajlással felérő, országgyűlésen meg nem vitatott – rendeletekkel kell ezt a kérdést megoldani:⁸³

„A jozefinista nemes”:

És hogy ő a feudális rendszert gyökerestől kitépte országunkból, azzal – bizony Isten! – királya volt és védelmezője a nemesnek és a népnek. A feudális rendszer teljes egészében mentesíti a nemest mindenfajta adótól, mégpedig úgy, hogy sem telekadót, sem belföldi vámot, sem útdíjat nem fizet, de átkos módon az ellenkezőjét rója a szegény jobbágyra, akinek fedeznie kell az állam minden szükségletét, művelnie kell a nemesember földjeit, a saját telkén termeltekből tetemes részt le kell adnia, fizetnie kell az útdíjat és vámokat, tehát az állam minden terhét nyakát meggörbítve kell hordoznia! – Mit tartotok az állam rendjéről Magyarországon? – Egy olyan rendszerről, ami azokat a testvéreiteket, akik értetek dolgoznak, művelik a földet, az igavonó állatnál is kevesebbre méltatja? – Mit gondoltok egy rendszerről, amely minden, legalább valamennyire jó embert dühre ingerel? Amelyik csak elnyomásra támaszkodik, amelynek semmi köze az emberi joghoz, a jóhoz? Mit tartotok erről a rendszerről? – És ez a ti rendszeretek!”

Batthyány Tivadar:

(...) Egy monarchiában létezhetnek többé vagy kevésbé szabad emberek, anélkül, hogy ezt egy elviselhetetlen elnyomásnak kellene neveznünk. Mert nem szabadabb-e egy nagykereskedő, mint egy magyar nemes? Mert vajon van-e a széles nagyvilágban akár egyetlen uralkodó is abban a helyzetben, hogy egy ilyen kereskedőnek a világban szerteszét guruló pénzét megadóztathatná? Nem mentes-e az ilyen minden útdótól, amit pedig ő maga szorgosan az árura terhel, és a belföldi kereskedővel fizetteti meg? Nem mentes-e ő minden telekadótól, minthogy semmilyen árut vagy tárgyat nem

⁸² Batthyány: *Widerlegung*, 6–10.

⁸³ A *Widerlegung* idézeteinél az eredeti műhöz hasonlóan eltérő tipográfiát alkalmaztam: félkövérrel a jozefinista „magyar nemes” szövege, alap beállítású, de sűrűbb sortávval szedett TNR 12 Batthyány cáfolata. A *Widerlegung* bevezetőjében maga Batthyány is kiemeli: „Nagybetűkkel van írva a szégyenletes, felháborító könyv szövege. Kisbetűkkel írtam meg ennek alapos cáfolatát.”

vásárol másként, mint a szokásosan megállapított fizetési kötelezettség és a felmerülő adók lerovásával. Igaz ugyan, hogy egy uralkodónak végül is módjában lenne ezektől a kereskedőktől is önkényesen, *per fas et nefas*⁸⁴ bármilyen összeget lehúzni, azonban, ha az államnak ezeket a hasznos tagjait kisemmizné, hamarosan ő maga kolduskirályá válna, országa pedig az éltető, frissítő és jól irányított iparkodás híján, hamarosan elbágyadva minden erő nélkül maradna.

A feudális jogokról ismételtetett, teljességgel megengedhetetlen kijelentéseiddel kapcsolatban elmondottakhoz egyébként még a következőt tehetem hozzá: már I. Lipót király ideje előtt, a régi királyok is másként bántak a birtokukba jutott földdel, mint ahogy az eredetileg, a magyarországi honfoglaláskor szokásba jött; vagyis nem tisztán háborús érdemek fejében, hűbérként adták oda, hanem pénzért is, vagy más nagy, az államnak tett szolgálatok fejében, és pedig tették ezt a királyok az egész nemzet által elismert királyi jog alapján. Ki írhat elő egy nemzetnek egy másik törvényt és más szabályokat, mint maga a nemzet, királyával egyetértésben. Nevezetesen az a nemzet, akié a föld, és az mondhatja meg és mondhatta meg, hogy milyen törvényeket akar. Ebből ezért az következik, hogy egyáltalán nemcsak a régi feudális jogok, hanem az uralkodóval – vagy, ami ugyanazt jelenti – az állammal kötött adásvételi szerződések és nyilvánvalóan a nemzet által jóváhagyott alkotmány is igazolták a földbirtokosokat, hogy adómentesen, amint az az adománylevelekben és az ország törvényeiben áll, juthassanak birtokokhoz és ekképp birtokolják azokat. A jobbágyot, hogy fizetség és bármiféle megelőző szolgálat nélkül legyen birtoka és földje, az általad gondoltakkal ellentétben nem annyira törvény, hanem saját szüksége akadályozza. Ezért az, hogy bármiféle fizetség nélkül birtokolja ezt vagy azt a tulajdont – a földesúr számára végzett munka fejében – nem lehetséges (...)

Semmiképpen nem állhat meg tehát az a tudatlanságon alapuló kijelentésed sem, amely szerint jogtalan a jobbágy és a földesúr között a föld haszonélvezetét illetően kötött, kölcsönösen jogosnak ítélt, vagy az elődeiktől örökölt, urbárium néven ismeretes megállapodás, amelyet a földesúr éppen úgy nem hághat át, mint a jobbágy, és amelyre a minden évben szokásos urbáriális vizsgálatok felügyelnek.⁸⁵

Az emberi élethez nélkülözhetetlen alapvető javak: az étel, a ruha és a ház – fejtegeti más helyen Batthyány, és minden más efölött a sors és a Mindenható ajándéka, az igazi boldogság

⁸⁴ Igazságosan és igazságtalanul.

⁸⁵ Batthyány: *Widerlegung*, 44–47.

pedig a megelégedésben áll. A gazdagoknak valóban több jut, viszont a gazdagságnak is vannak veszélyei. A nemesek pályái az előző kormányzatban a hadi, egyházi, és jogi pályára korlátozódtak, pedig a gazdasági és kereskedelmi életben lennének az igazi lehetőségek és ez tenné erőssé az államot. A magyar nemes az állami ügyektől mellőzve van, és gyakorlatilag el van nyomva, csak másképp, így nem csoda, hogy egyesek fölösleges dologra költik a pénzt.

Vitapartnere emberi jogokról szóló beszédét egy tanulatlan ember szócséplésének tartja, aki, mint egy fantaszt, a Bécsben divatos témákat szajkózza. Az emberi egyenlőség kezdeti nullpontjára nem lehet visszatérni szerinte, a mostani társadalmi rend a természetes fejlődés során alakult át az emberi természetnek megfelelően hierarchiává. A földesurak sem lopták birtokaikat, hanem pénzért, vagy ami még fontosabb, az állam szolgálatáért kapták azt, és a gazdasági körülmények következtében előálló munkaerő szűkössége miatt alakult ki a jobbágyok bizonyos kötése. Az uralkodó mások szerzett jogait és tulajdonait osztogatta volna oly nagylelkűen.⁸⁶

Ezek után a jozefinista „magyar nemes” áttér a császár felvilágosult, a gondolati és vallásszabadságot érintő rendeleteinek védelmére, melyet annyit támadtak a rendek. Batthyány válaszában katolikus főpapi testvére, József érveit láthatjuk viszont. Hozzá teszi továbbá, hogy gondolatszabadsága bárkinek van, azt nem kell adni, minthogy az mindenkinek a sajátja. A mindenféle örült gondolatok szabadsága, akár a legszentebb dolgokról, szabadosság, nem más. A zsarnokilag kikényszerített „vallásszabadság” fenyegeti az uralkodó vallást, ráadásul az egyességen alapuló jog helyett az egyéb vallásokat is kiteszi az önkénynek.⁸⁷ A „magyar nemes”, aki József pártját fogja egy másik helyen, azzal vádolja a magyarokat, hogy ki akarják használni a József halála utáni hatalmi vákuumot és tisztességtelen eszközökkel rendet bontani:

„A jozefinista nemes”:

Egy nemzet, amelynek igaz ügye van, aligha kormánya meggyöngyülésének alkalmas pillanatát várja. Kétlem, hogy igényeit ilyen időben teljes erejével kellene érvényesítenie. Ha pusztán ellenfele mezítelenségét akarja saját javára kihasználni, ez lehet nagyon előnyös, de aligha nevezhetnénk tisztességesnek. Az igaz okosság és lelki nagyság nemesebb eszközökkel szolgálja önmagát.

Batthyány Tivadar:

⁸⁶ Uo. 48–52.

⁸⁷ Uo. 33–34.

Öcsém uram! Ön bizonyára alig látta át, hogy mi az, ami itt történt. Mert ha látta volna, tudhatná, hogy mi a legkevésbé vártuk József gyengeségének idejét, mert már önkénye kezdetétől a legelkeseredettebb ellenvetéseket helyezték szembe vele a vármegyék részéről, amelyeket ő egyszerűen félretolt és „ad acta” helyezett, és amelyekre csak akkor volt hajlandó egyáltalán rápillantani, amikor már veszített erejéből, de amikor már alattvalóit kétségbeesésbe is kergette. Ez vajon a mi bűnünk vagy az övé? (...)

„A jozefinista nemes”:

Vajon József – aki határaitok védelmében lelte halálát – olyan nagy igazságtalanságot követett el veletek szemben, hogy így kell vele szemben elégtételt vennetek?⁸⁸

Batthyány Tivadar:

Isten akarta! Bár inkább maradt volna József otthon, államügyei központjában, dicsőséges elődjeinek példájához hasonlóan, és engedte volna a vezénylest azoknak, akiket a nép kívánsága állított posztjára: akkor nem vesztette volna el egészsége mellett a hadi dicsőséget sem. És nem tette volna ki emberek millióit azon rettenetes eshetőségnek, hogy akár a saját, akár a koronaherceg személye a nagyvezír fogságába essen. Hogyan legyünk mindezekért az önfejű tévelygésekért hálásak?⁸⁹

Igazán elemében akkor van Batthyány, amikor II. József gazdaságpolitikáját érinti vitapartnere. Nézete szerint Magyarország tud magának építeni saját forrásból manufaktúrákat, amiket ott kellene felállítani, ahol istenadta lehetőség van rá, a nyersanyag nem utazna, hanem annak kitermeléséhez, illetve előállításához közel kerülne piacra kész termékként. Azonban az ostoba osztrák miniszterek úgy tekintenek az országra, mint Anglia a gyarmatokra. Az osztrák termelés drága, mert nincs olcsó munkaerő, és sokat kell költeni a nyersanyagok szállításra, és minél többet költenek rá, annál drágább, a nyersanyagokat pedig kiviszik az országból ellehetetlenítve a honi ipart. Fiume fejlesztésére kellene koncentrálni, és félretenni a rosszul értelmezett versenyt Trieszttel, ahol most is sokszor csak pangó forgalom fogadja hajósokat, a nem elegendő rakodó áru miatt. Ha azonban a két kikötő együttes áruválasztékából rakodhatnának, a kikötői várakozás is csökkenthetne. Trieszt helyzete olyan, mintha a palota lenne a kapuért, és nem fordítva.⁹⁰ Ehelyett a víziutak fejlesztésével Fiumét

⁸⁸ II. József az 1788-1790 közti, sokat kritizált török háborúban személyesen is részt vett, itt betegedett meg, és ennek következtében halt meg.

⁸⁹ Batthyány: *Widerlegung*, 19–20.

⁹⁰ Uo. 29–31.

kellene előnyösebb helyzetbe hozni, akár külföldi tőkét felhasználva, ha már az udvar nem áldoz erre a célra, és nem előlegezi meg ezeket a beruházásokat, hogy a magyar termékek elérhessenek távolabbi piacokat. Ehhez a Kulpa folyó hajózhatóvá tételét szorgalmazza Bródig (ma Horvátország, Brod na Kupi), ahonnan a kikötő már közel van.⁹¹

(...) Kaptunk útbérlokk rossz alkalmazásával, rosszul felhasznált robot által készült rossz utakat és rossz hidakat, míg a Kulpa folyó sokkal fontosabb vízi útjának szabályozásához szükséges állami pénz sajnos egy új, jóllehet nem haszontalan, de sokkal kevésbé szükséges zenggi út építésére lett felhasználva. El is keresztelték azt – ahogy a Karolina-út⁹² is alapítója emlékezetére viseli nevét – József útnak,⁹³ habár sehol sem találni egyetlen József-csatornát sem, pedig az sokkal jobban hangzana minden külföldi fül számára. (...) ⁹⁴

Folytatva a teherforgalomban és kereskedelemben tapasztalható, a Kulpa-menti vidékekre vonatkozó anomáliák felsorolását, a *Widerlegung* sorai egybecsengenek Szapáry fentebb idézet röpiratának egyes passzusaival. Mindkét szöveg leírja, hogy a parasztok még a szomszéd megyébe sem tudták elszállítani és eladni árujukat, ráadásul, ha mégis erre adnák a fejüket még az útdíjak is sújtják őket. Batthyány szerint ezentúl a *deperdita* is jelentősen megkárosítja őket és hadi élelmezésben tapasztalható visszaélésekről is beszámol. A hadiraktárban levő élelmiszert olcsón vásárolták fel a kereskedők, amit aztán dupla áron adtak el újra.⁹⁵ Emellett, ha még lennének is megfelelő útjaink, a kiviteli korlátozások és az egyes cikkekre kivetett vámok gúzsba kötik a Magyarországról külföldre irányuló kereskedelmet.⁹⁶

A jövő felé tekintve és az új, elődénél igazságosabb királyban és annak pártatlan tanácsadóiban bízva fejezi be – a korszak többi pamfletjével összehasonlítva kimondottan

⁹¹ Uo. 81.

⁹² Via Carolina, Károly-út – Károlyvárostól (Batthyány ozályi birtokának közeléből) a Karsztokon keresztül vezetett. III. Károly kezdte az építését 1726-ban, de csak Mária Terézia alatt fejezték be 1771-ben. 126 km hosszú volt és a lehető legrövidebb kocsutat hozták létre a Kulpa-völgy és Fiume közt, ennek következtében számos nehezen járható szakasza volt, sok kaptatóval és meredek lejtővel, melyeket később a 19. században az útvonal áthelyezésével korrigáltak. 18. századi változatnak a fő hibája, hogy a növekvő forgalmat nem tudta kiszolgálni, mert ez az út túl meredek volt forspontos szekereknek, 160 és 250 ezrelékes emelkedőkről számol be Borovszky Samu. Emiatt csak kétlovas szekerek, csupán 6 mázsa terheléssel használhatták, és e kocsikat lejtőn folyamatosan fékezni kellett. Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai, Fiume és a magyar-horvát tengerpart*, Budapest, Apollo Kiadás, 1897, 293–294.

⁹³ Via Josephina – Zágráb Zengg ösvényút nyomán megépített út. 1774-ben kezdték építeni és József életében még elkészült. Borovszky: *Magyarország*, 294.

⁹⁴ Batthyány: *Widerlegung*, 104–105.

⁹⁵ A *deperdita* az a különbözet, amely a termények piaci ára és a katonaság által megszabott vásárlási ár között fennállott. A parasztnak szabott áron kellett eladnia a terményét a katonaságnak, mely által sokszor megkárosították. Más kérdés, hogy sokszor ez volt az egyetlen mód, hogy feleslegétől megszabaduljon.

⁹⁶ U.o.: 73–81.

terjedelmes – röpiratát, ekképpen összegezve véleményét II. József rendszeréről és az azt védelmébe vevő „magyar nemesről”:

(...) Mit használt volna nekünk, ha a többi német örökös tartománnyal ugyanazon zsarnoki és egyformán elnyomó berendezkedésben lettünk volna még szorosabban összekapcsolva? Azon kívül, hogy a segítséget az ismeretes régi közmondásban találhattuk volna: „*Solatium est miseris socios habuisse dolorum*”, ami nevezetesen azt akarja jelenteni: „Mégis vigasztaló egy kicsit, ha az ember nem teljesen egyedüli a szerencsétlenségben”. Ezt a vigaszt egyébként te is bírod, ugyanis nem egyedülként vagy ostoba széles e világon. (...) ⁹⁷

(...) Minthogy mi ócska könyvecskékben kevés igazságot, de annál több képtelenséget találtunk, azért nagyon sajnáljuk, hogy ezt, a te jónak gondolt, de nagyon rosszul sikerült, bizonyára pártatlannak szánt művedet nem tudjuk érvényesnek elfogadni. És hogy mi a régi alkotmányunk már előtted régen gyanított hibáit, és ezek lehetséges és szükséges átalakításának módját jelenlegi igazságos királyunkkal [ti. II. Lipóttal] és az őt feltehetően körülvevő igazságos tanácsadókkal, fogjuk egyenként megvizsgálni. ⁹⁸

ÖSSZEGZÉS

Az itt bemutatott, II. József halálát követő időszak számos olyan röpiratot produkált, melyek rávilágítanak azokra a közpolitikai problémákra és vitákra, amelyek meghatározták a jozefinista rendszert és tarthatatlanságának okait. A főnemesség itt kiemelt tagjai a nemesi konzervativizmus programjával léptek fel az új országgyűlés előestéjén, ami régi törvényeik és alkotmányos berendezkedésük restaurációját sürgette. Törésvonalak mutatkoztak ugyanakkor a nemesi konzervatívok, úgymint Széchenyi Ferenc vagy a Batthyányak és más főnemesek óvatos, megfontolt reformokat véghez vinni szándékozó politikája és a köznemesség radikálisabb, a francia forradalom eszméivel szimpatizáló érvrendszere között. Mindkét nemesi csoportosulásban közös volt azonban a félreállítottságában és semmibevettségében fortyogó ember tenni akarása.

A nemesi konzervativizmus képviselői annak ellenére, hogy elutasították II. József önkényes és kapkodó intézkedéseit, maguk is tisztában voltak azzal, hogy egyes törvények és berögzült társadalmi képletek gúzsba kötik nemcsak a jobbágyot, hanem magát a

⁹⁷ U.o.:101–102.

⁹⁸ U.o.:118.

földbirtokost is és gátjai gazdasági elmaradottságból való kilábalásnak. Az inszurrekció elavult intézményének megváltoztatása, a rendi adómentesség kérdése, az átláthatatlan perrendtartás és öröklési rend, ami a kibontakozó közhitelezés gyakorlatát is veszélyeztette, valamint a kereskedelmi lehetőségek infrastrukturális és törvényi beszűkítése olyan, a földbirtokosokat érintő problémák voltak, amelyekre nem adott kielégítő választ II. József rendszere. A parasztot érintő katonai beszállásolás és a deperdita terhének megoldása, de főképp a még mindig feudális alapokon álló úrbéri viszony rendezése is elbukott. Többen az itt közölt szerzők közül, mint Batthyány Tivadar is, az adminisztratív korlátozások lebontását, az elmaradottságból való kilábalást akadályozó törvények konszenzusos, országgyűlés által megvitatott reformját várták, valamint a kulcsfontosságú döntések meghozatalánál a magyar érdeket figyelembe vevő tanácsadók szerephez jutását remélték. Hiú reménynek bizonyult a várakozás, II. Lipót két esztendeig tartó uralkodása a felületi sebek orvoslására volt csak elegendő, az utána következő I. Ferenc uralkodásához köthető évtizedekben pedig rendezetlenül maradtak ezek a problémák.

BIBLIOGRÁFIA:

Levéltári, kéziratári források lelőhelyei

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, A – Magyar Kancelláriai Levéltár

MNL OL P 1313, P1314, – Batthyány család körmendi levéltár, Törzslevéltár, Missiles

MNL OL S – Helytartótanácsi térképtár, Családi fondokból kiemelt térképek

Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, Kézirattár

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye

Egykorú nyomtatott és kiadott források

ALMÁSY Pál: *Considerationes super Statu Commerciali Regni Hungariae tam relate ad industriam internem, quam et commercium externum, Vom Handel des Königreich Ungern, Staats-Anzeigen*, Vol. XVIII. No. 69. Göttingen, 1793, 16-35.

BATTHYÁNY József: *Unterthänige Vorstellung des Cardinals Batthyan, Primas von Hungarn an den Kaiser Joseph II. in Betreff die kirchlich, politischen Verordnungen über die Ordensgemeinden und andere Gegenstände*, Rom, 1782, MTAK Magyar Pol.O.148.

BATTHYÁNY Tivadar: *Widerlegung des falsch genannten unpartheiischen Worts an die Bürger von Ungarn zur Beherzigung vor des Krönung ihres Königs*, hely nélkül, 1790. MTAK Magyar Tört.O.586.

KLEEEMAN, Nikolaus Ernst: *Briefe über die Schiffahrt und Handlung in Ungarn, Sklavonien, und Kroatien, Geschreiben auf einer Reise in diesen Landern im Jahr 1773*, Prag, Wolfgang Gerle, 1783.

KROPATSCHEK, Josef: *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph II für die k.k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze ... vom Jahre 1780 bis 1784*, 3. Abteilung, 1. Band, Wien, J. G. Moesle, 1785-1790.

KROPATSCHEK, Josef: *Kropatschek, Josef: Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740. bis 1780. ... zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung*, Band 6, Wien, J. G. Mössle. 1786-87.

PODMANICZKY József: *Principia Vettigalis Tricesimalis...pro Deputatione commerciali elaborata*, Pozsony, 1826.

SZAPÁRY János: *Der unthätige Reichtum Hungarns wie zu gebrauchen. Mit einer kurzen historisch-phisikalischen Beschreibung der Oesterreichischen und Hungarischen Seeküste*, Nürnberg, 1784.

WALCHER, Joseph: *Relation über die erste Bereisung im Jahr 1773 und Vorschläge für das 1774 durch die Navigation Direction*, Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, Kézirattár, 201/1965.

WALCHER, Joseph: *Relation über die Donauarbeiten in den Jahren 1775 vorgenommenen und 1776 vorzunehmenden Wasserarbeiten auf der Donau durch die Navigations Direction*, Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, Kézirattár, 249/1965.

WEINBRENNER, Joseph: *Patriotisch gemeinter Vorschlag, wie dem gehemmten Ausfuhr-Handel aus den Hungarischen und Deutschen Provinzen des Hauses Oestreich aufgeholfen werden könnten*. Wien, 1781.

Szerző nélkül: *Ein unpartheiisches Wort! an die Bürger von Ungarn zur Beherzigubg der Krönung ihres König. Von einem ungarischen Edelmann*, Frankfurt–Leipzig, 1790.

Feldolgozások

H. BALÁZS Éva: *Magyarország története 1526–1790*, Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 1962.

H. BALÁZS Éva: Négy portré (Mária Terézia, Kaunitz, Zinzendorf, Sonnenfels) Történelmi Szemle, 29. évfolyam, 1986, 3-4 szám, 553–568.

H. BALÁZS Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765-1800*, Budapest, Magvető, 1987.

BAHLCKE, Joachim: *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie, von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686-1790)*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2005.

BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Budapest, Dialóg Campus, 2016, az 1888-as kiadás reprint változata.

BEKE Margit: Mozaikok Batthyány József németújvári gróf, esztergomi érsek életéből, *Teológia*, LIV. évfolyam, 2020. 1-2. szám, 1-11.

BEKKER Zsuzsa (szerk.): *A magyar közgazdasági gondolkodás*, Budapest, Aula Kiadó, 2002.

BENDA Kálmán: *Magyar jakobinusok emlékiratai*, I. kötet, I. rész, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957.

BERZEVICZY Gergely: *De comercio et industria Hungariae*, Lőcse, 1797, Magyar fordításban: Gaál Jenő: *Berzeviczy Gergely élete és művei*, Budapest, Politzer Zsigmond és fia, 1902.

BOROVSKY Samu: *Magyarország vármegyéi és városai, Fiume és a magyar-horvát tengerpart*, Budapest, Apollo Kiadás, 1897.

DICKSON, P.M.G.: *Finance and Government under Maria Theresia 1740-1780: Volume I-II.*, Oxford 1987.

DÓKA Klára: A vízügyi szakigazgatás kezdetei 1772-1788, *Levéltári Közlemények*, 1977-1978, 81-100.

DÖRNYEI Sándor, SZÁVULY Mária: *Régi magyar könyvtár III, XVIII. század Magyarországi szerzők külföldön nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai 1761-1800*, 2. kötet, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2007.

ECKHART Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia korában*, Budapest, Budavári Tudományos Társaság, 1922.

ECKHART Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780-1815*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958.

EMBER Győző: A helytartótanács egyházügyi bizottságának kialakulása, *Regnum - Egyháztörténeti évkönyv* 5, 1942-1943, Budapest, Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége, 1943, 229-252.

EMBER Győző: Der österreichische Staatsrat und die ungarische Verfassung 1761-1768, Erste Mitteilung, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae* 6. kötet, 1959/1-2, 105-153.

FEST Aladár: Fiume Magyarországhoz való kapcsolásának előzményeiről és hatásairól, *Századok*, 50. évfolyam, 1916/4-5. 250

IHRIG Dénes (szerk.): *A magyar vízszabályozás története*, Budapest, Országos Vízügyi Hivatal, 1973.

KAPOSI Zoltán: Anglia közlekedési rendszerének átalakulása (1750-1850), *Közlekedéstudományi Szemle*, 48. évfolyam, 1998/5, 191-199.

KAUTZ Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon*. Budapest, 1868, 1911, Reprint kiadás, Budapest Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.

KLINGENSTEIN, Grete: *Der Aufstiege des Hauses Kaunitz*, Göttingen, Vandenhoeck and Ruprecht, 1975.

KÓKAY György: *A magyar hírlap és folyóiratirodalom kezdetei, 1780-1795*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.

KOSÁRY Domokos: Egy gazdasági utazás a II. József-kori Magyarországon, *Agrártörténeti Szemle*, 4. évfolyam, 1962 208-233.

KOSÁRY Domokos: *A művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.

KOSÁRY Domokos: A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a korabeli gazdasági törekvések Magyarországon 1790-1848, (Vázlat), *Világtörténet*, 1. szám, 1985, 39-42.

MARCZALI Henrik: *Magyarország története II. József korában*, 2. kötet, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1884.

MARCZALI Henrik: Alkotmánytervezetek 1790-ből, *Budapesti Szemle*, 125. kötet, 1906/349-351. szám, 393-422.

MARCZALI Henrik: *Az 1790-91. országgyűlés*, I. kötet, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1907.

MÁRKUS Dezső (szerk.): *1740-1835. évi törvényczikkek, Magyar Törvénytár 1000-1895, Corpus Juris Hungarici*, Millenniumi emlékkiadás 7, Budapest, Franklin Társulat 1901.

MESZLÉNYI Antal: *A magyar hercegprímások arcképsorozata*, Budapest, Szent István Társulat, 1970.

PETROVIC, Nikola: *Hajózás és gazdálkodás a Közép-Duna-medencében a merkantilizmus korában*, Beograd-Noví Sad, Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia Történeti Intézet, 1982.

SKERLECZ Miklós: *Descriptio physico-politicae situationis Regi Hungariae relate ad commercium...* Pozsony 1802, Magyar fordításban: Berényi Pál: *Skerlecz Miklós báró művei*, Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1914, 61-115.

SKERLECZ Miklós: *Projectum legum motivatum in objecto economiae publicae et commercii perferendarum...* Pozsony 1826, Magyar fordításban: Berényi Pál: *Skerlecz Miklós báró művei*, Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1914, 116-557.

SZABÓ, Franz A. J.: *Kaunitz and Enlightened Absolutism 1753-1780*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

SZAPÁRY János: *Magyarország meddő gazdaságának hogy lehetne hasznát venni: az osztrák és magyar tengerpart történelmi és természeti rövid rajzával*, ford. Székely József, Budapest, Fanda Nyomda, 1878.

SZÁNTAY Antal: A Habsburg Monarchia és pénzügyei a 18. században, *Századok*, 152. évfolyam, 2018/5, 1095-1127.

VIDA Beáta: *A karthauzi rend története a középkori Magyar Királyság területén*, Doktori értekezés, Szeged, 2017.